

PANDEMIYALARIN SƏBƏB OLDUĞU İQTİSADI FƏSADLAR

R.R.Mustafayeva¹, F.V.Süleymanov²

¹i.ü.f.d, dosent, ADAU; ²Doktorant, ADAU

¹mustafaevamramina@mail.ru; ²farizsuleymanov649@gmail.com

Daxil olmuşdur: 13 aprel 2020

Qəbul edilmişdir: 16 may 2020

Xülasə

Məqalədə son yüz ildə dünyada baş verən dörd əsas pandemiya haqqında qısa tarixi məlumatlar yer almışdır. Bununla yanaşı, pandemiyların Yer kürəsində nə qədər insan tələfatına və iqtisadi itkilərə səbəb olduđu öz əksini tapmışdır. Tədqiqat işinin məqsədi son baş verən pandemiyanın yaranması səbəbi haqqında qısa təsvir verməklə, onun səbəb olacağı iqtisadi itkiləri minimum səviyyəyə endirmək üçün lazım olan çıxış yollarını göstərməkdir. Mövzunun aktuallığı ondan ibarətdir ki, pandemiyların xarakterik olduđu zamanlarda iqtisadiyyatın yalnız bir sahəsində deyil, bir çox sahələrində istehsal üzrə mövcud vəziyyət əvvəlki illə müqayisədə geriləmələrə məruz qalır. Belə ki, həmin vaxtlarda həyatı vacib sahələrdə istehsalın yüksəldilməsinə təkan vermək vacibdir. Tədqiqat işində həmçinin son baş verən pandemiya səbəbindən ABŞ, Çin, Avrozonə və ümumən dünya iqtisadiyyatında proqnozlaşdırılan itkilər öz əksini tapmışdır. Tədqiqatın məhdudiyyətləri ölkələrin üzləşə biləcəyi bütün iqtisadi itkilərin əks etdirməsinin mümkün olmamasından ibarətdir. Tədqiqatın nəticə hissəsində postpandemiya dövründə alternativ iqtisadi sahələrin yaranmasının və inkişafının qaçınılmaz olması əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: *iqtisadi tənəzzül, pandemiya, qlobal problemlər, dayanıqlı iqtisadi inkişaf, istehsalın diversifikasiyası.*

Jel Classification Codes: F61, F62, I15.

ECONOMIC CONSEQUENCES OF PANDEMIES

R.R. Mustafayeva¹, F.V. Suleymanov²

¹PhD, Associate professor, ASAU; ²Doktorant, ASAU

¹mustafaevamramina@mail.ru; ²farizsuleymanov649@gmail.com

Received: 13 April 2020

Accepted: 16 May 2020

Summary

The article provides a brief history of the four major pandemics that have occurred in the world over the past hundred years, as well as the number of human and economic losses that they caused. The purpose of the study is to give a brief description

of the causes of the recent pandemic and show a number of ways to minimize the economic losses that it causes. The urgency of the problem lies in the fact that, during periods when such pandemics take place, it is necessary not only to maintain the current level of production, but also to maintain and increase production in vital sectors. The study reflected projected losses for the USA, China, the Eurozone and the global economy as a whole. The limitations of the study are that it does not reflect all the economic losses that countries may face. In conclusion, the inevitability of the emergence and future development of alternative sectors of the economy in the post-pandemic phase is substantiated.

Keywords: *economic recession, pandemic, global problems, sustainable economic development, diversification of production.*

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ ПАНДЕМИЙ

Р. Р. Мустафаева¹, Ф. В. Сулейманов²

¹д.ф.э., доцент, АГАУ; ²Докторант, АГАУ

¹mustafaevamramina@mail.ru; ²farizsuleymanov649@gmail.com

Получено: 13 апреля 2020 года

Принято: 16 мая 2020 года

Резюме

В статье приводится краткая история четырех основных пандемий, произошедших в мире за последние сто лет, а также количество человеческих и экономических потерь, которые они нанесли. Цель исследования - дать краткое описание причин возникновения недавней пандемии и показать ряд способов минимизировать экономические потери, которые она вызывает. Актуальность проблемы заключается в том, что в периоды, когда такие пандемии имеют место, необходимо не только сохранить текущий уровень производства, но также поддержать и увеличить производство в жизненно важных секторах. В исследовании нашли свое отражение прогнозируемые потери для США, Китая, Еврозоны и мировой экономики в целом. Ограничения исследования заключаются в невозможности в одной статье отразить все экономические потери, с которыми могут столкнуться страны. В заключении обоснована неизбежность появления и будущего развития в постпандемической фазе альтернативных секторов экономики.

Ключевые слова: *экономический спад, пандемия, глобальные проблемы, устойчивое экономическое развитие, диверсификация производства.*

Bəşər cəmiyyəti vahid sistem kimi formalaşdığı dövrdən etibarən zaman-zaman iqtisadi canlanmalarla yanaşı, iqtisadi geriləmələrlə, bəzən isə iqtisadi tənəzlə qarşılaşmışdır. Bu halların bir çoxu iqtisadi, siyasi amillərin təsiri altında əmələ gəlməsinə baxmayaraq, bəzən cəmiyyətin öz iradəsindən asılı olmayan səbəblərdən də baş verir. Bütün iqtisadi proseslərin idarə olunması mexanizmi olduğu kimi, bu iqtisadi tənəzlərin də yaranma səbəbləri və gələcəkdə onların aradan qaldırılması mexanizmi müəyyən zaman daxilində formalaşır. Ancaq onun cəmiyyətin inkişaf dinamikasına mənfi təsiri, səbəb olduğu fəsadların aradan qaldırılması heç də qısamüddətli dövrdə mümkün olmur. Hətta zamanla bəzi ölkələrin iqtisadiyyatları haqqında səsləndirilən davamlı iqtisadi inkişaf termininin, belə hallarda absurd olduğu sübuta yetirilir. Belə problemlər davamlı sözünün dayanıqlı sözü ilə əvəzlənməsinə səbəb olmuşdur. Qlobal xarakter daşıyan qısamüddətli dövrdə qarşısı alına bilinməyən, iqtisadi, siyasi, bioloji və digər çoxsaylı səbəblərdən qaynaqlanan, genişmiqyaslı problemlər təkbəşinə deyil, digər ölkələrlə qarşılıqlı şəkildə həyata keçirilən müvafiq tədbirlərin vasitəsilə həll oluna bilər.

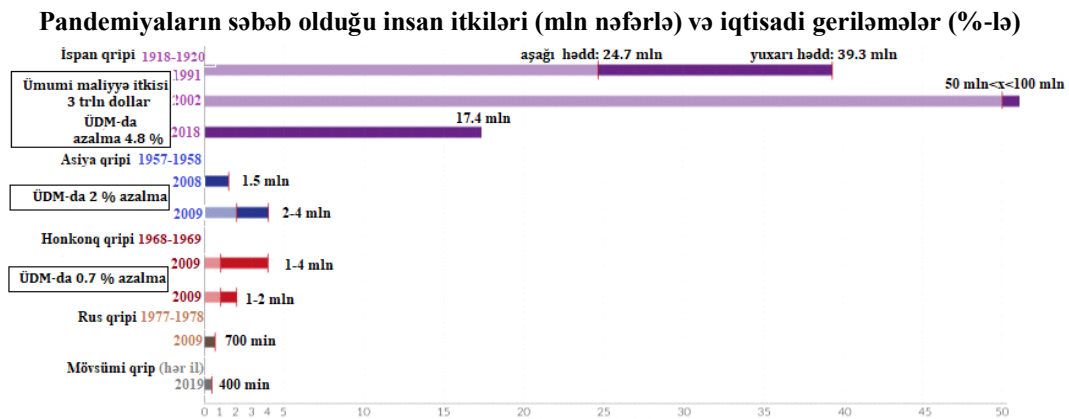
Bəzən cəmiyyətin təbiət üzərində hökmran mövqedə dayanaraq onu istənilən yöndə istismarı, zamanla global miqyas daşıyan, idarə edilməsi mümkün olmayan problemlərin yaranmasına səbəb olur. Bu cür global xarakter daşıyan hadisələrdən biri də irimiqyaslı sürətlə yayılan pandemiylardır. Zamanla ortaya çıxan və bütövlükdə Yer kürəsini təhdid edən pandemiylar, təkcə əhali sayının azalmasına deyil, həmçinin özündən sonra da qalıcı iqtisadi geriləməyə səbəb olur. Bir qrup demoqraflar (Adolphe Quételet (1796–1874), William Farr (1807–1883), Louis-Adolphe Bertillon (1821–1883) belə hadisələrin, əslində Yer kürəsi əhalisinin gələcək tənzimlənmə mexanizmi üçün əhəmiyyətli olduğunu, qalıcılığının vacibliyini vurğulayırlar. Bunu Yer kürəsində mövcud olan iqtisadi ehtiyatların səmərəli istifadəsi baxımından vacibliyi ilə əlaqələndirir. Cəmiyyətin Yer kürəsində uzun müddət var olmasının əsas vacib şərti kimi qeyd edirlər. Alınan alternativ qərarların yetərsiz olduğunu və bu vasitələrdən istifadə etməklə, kütləvi tələfatlara yol verilməsini fərdlərin mənafeələri üçün yararlı olduğunu irəli sürürlər.

Son yüzillikdə Yer kürəsinin qarşılaşdığı, pandemiya adını almış dörd ən böyük tələfata səbəb olmuş xəstəlik müəyyənləşdirilmişdir. Bunlardan birincisi 1918 - 1920-ci illəri əhatə edən Yer kürəsində 500 mln insanın yoluxduğu (o zamankı dünya əhalisinin ¼-hissəsi), 17-50 mln insanın dünyasının dəyişməsinə səbəb olduğu İspan qripidir. Azyaşlı uşaqları və ahıl yaşda olan insanlara təsir etməklə yanaşı, bu xəstəliyin əsas hədəfi məhz sağlam, gənc insanlar olmuşdur. Bəzi mənbələr Birinci Dünya Müharibəsinin sonlanmasını məhz bu qripin bütün dünyanı öz təsiri altına alması ilə əlaqələndirirlər. Epidemiya nəticəsində ən çox insan tələfatının olduğu ölkə Hindistan olmuşdur. Bu hadisə o zamankı ölkə əhalisinin 5%-nin, yəni 17

milyonunun həyatına son qoymuşdur. Qrip Böyük Britaniya və Fransa əhalisinin müvafiq olaraq 250 min və 400 mininin həyatına son qoymuşdur. Uzun araşdırmaların nəticəsi olaraq, virusun yayılma səbəbi müharibə dövründə kütləvi məzarlıqlardan nümunələr götürmək məqsədilə aparılan qazıntı işlərinin olduğu müəyyənləşdirilmişdir.

ABŞ Xəstəliklərə Nəzarət və Qarşısının Alınması Mərkəzinin (U.S. Centers for Disease Control) hesablamalarına görə, ABŞ-da 207 min insanın həyatına son qoymuş İspan qrip pandemiya, indiki rəqəmlərlə ifadə edilərsə, ölkə iqtisadiyyatında 166 mlrd dollar dəyərində, ÜDM-in 1,5%-i qədər zərər vurmuşdur. ABŞ Sağlamlıq və İnsan Xidmətləri Departamentinin (The U.S. Department of Health and Human Services) pandemiya üzərindəki hesablamaları daha bədbin rəqəmlərlə ifadə olunmuşdur. Belə ki, pandemiyanın ölkə əhalisinin təxminən 1,9 mln nəfərinin həyatına son qoyduğunu, hadisə üzrə iqtisadi itkilərin dəyərinin isə 200 mlrd dollar civarında olduğunu bildirmişdir [5, s.17].

İspan qripinə təkcə çoxlu sayda insan tələfatına səbəb olmamışdır. Dünya Bankının hesablamalarına görə, indiki rəqəmlərlə ifadə edilərsə, dünya iqtisadiyyatı təxminən 3 trln dollar dəyərində itki ilə üzləşmişdir. Dünya üzrə məhsul istehsalının ümumi dəyərində isə 4,8% azalma müşahidə edilmişdir. Dünya Bankı tərəfindən bu qəbildən olan epidemiyaların dünya iqtisadiyyatı üzərində təsiri araşdırılmışdır. DB-nin 2008-ci ildəki hesabatında, 1957-ci ildə ortaya çıxan 1 - 4 mln insan tələfatına səbəb olan Asiya qripinin dünya üzərində iqtisadi təsirinə, ÜDM-in (dünya üzrə) 2%-i dəyərində olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Sözügedən hesabatda, həm də 1968-1969-cu illəri əhatə edən Honq-Konq qripinin dünya üzrə ümumi məhsul istehsalının dəyərinin 0,7%-i dəyərində itkiyə səbəb olduğu müəyyənləşdirilmişdir. Qeyd edilənləri aşağıdakı şəkilin köməyi ilə daha aydın görmək mümkündür [6].

Şəkil 1. Pandemiya üzrə itkilər

Mənbə: Şəkil Dünya Bankının məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən tərtib edilmişdir.

Şəkil 1-də son yüz ildə pandemiya xarakterli, zamanla təkrarlanan xəstəliklər qısa təsvir edilmiş, həmçinin müxtəlif illərdə bu pandemiyaaların səbəb olduğu itkilər proqnozlaşdırılmışdır. Göründüyü kimi, burada ən çox insan tələfatına və iqtisadi itkilərə səbəb olan pandemiya İspan qripidir. Ümumilikdə dünyanın $\frac{1}{4}$ -nə yayılan bu qrip ümumi istehsal olunan məhsul üzrə 4,8% geriləməyə səbəb olmuşdur. Sözügedən pandemiyanın səbəb olduğu itkinin ümumi dəyəri, DB-nin hesablamalarına görə, 3 trln dollardan çox olmuşdur.

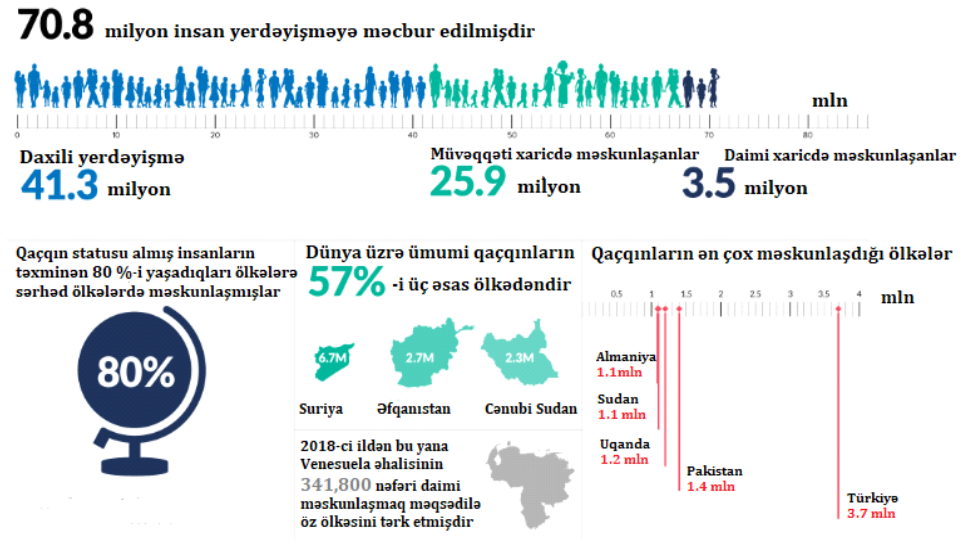
Beləliklə, DB bir ildən artıq davam edən böyük iqtisadi durğunluğa səbəb olan qlobal xarakterli problemlərin dünya iqtisadiyyatı üzərində təsirinin əksər hallarda uzun müddətə aradan qaldırılmasının mümkünliyünü vurğulayır. Qlobal xarakter daşıyan pandemiyaaların zamanla təkrarlanması yüzllərlə amilin təsiri altında ola bilər. Amillər sırasında təbiət və cəmiyyətin qarşılıqlı əlaqəsinin pozulmasından başqa, həmçinin bu istiqamətdə görülən təhlükəsizlik tədbirlərinin zəif olması və yaxud da heç olmaması öz təsirini göstərmişdir, xüsusən də belə xəstəliklərin nisbətən zəif inkişaf etmiş ölkələrdə, tibbi epidemioloji sahələrin zəif inkişaf etdiyi və tibbi qaydalara az əməl olunduğu sahələrdən qaynaqlandığı məlum olur. Bu baxımdan bir çox ölkələr başqa ölkə vətəndaşlarının, zərurət olmadığı zamanlarda onların ölkələrinə üz tutmasına qarşı sərt mövqedə dayanır. Yalnız turizim və ölkə iqtisadiyyatına müsbət təsir etmə imkanları olan sahələrdə xarici ölkə vətəndaşlarının ölkəyə daxil olması arzu olunan hesab edilir. Xüsusən ucuz işçi qüvvəsi kimi iqtisadi gəlir vəd edən əmək ehtiyatlarının ölkəyə inteqrasiya olunmasına geniş şərait yaradılır. Bu hal isə, özlüyündə, ölkə iqtisadiyyatı üçün iqtisadi gəlir vəd etməklə yanaşı, bəzi təhdidlərə yol açır. Təhdidlər sırasında yerli əmək ehtiyatlarının itirilməsi, xarici ölkələrə valyuta axını, cinayətkarlığın mövcud vəziyyətinin pisləşməsi, müxtəlif yoluxucu xarakter daşıyan xəstəliklərin ölkədə yayılması yer alır. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatı (ÜST) bir çox açıqlamalarında bu cür xəstəliklərin yayılma səbəbini beynəlxalq miqrasiyanın sürətlənməsi ilə əlaqələndirir.

BMT-nin 2019-cu il 17 sentyabr tarixində verdiyi məlumata əsasən, hazırda Yer kürəsində öz iradəsindən asılı olan və olmayan səbəblərdən daxili və xarici miqrasiya edənlərin ümumi sayı təxminən 272 mln nəfərdir. Göstərilən rəqəm 2000-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqaisə edilərsə, bu rəqəmin 51 mln nəfər çox olduğunu görmək olar. 2019-cu ildə mövcud olan miqrantların ümumi sayı Yer kürəsi əhalisinin 3,5%-i qədərdir. Ən çox miqrantların cəmləşdiyi regionlar sırasında Avropa Birliyi (82 mln), Şimali Amerika (59 mln), Şimali Afrika - Şərqi Asiya (49 mln) qərarlaşmışdır. Ölkələr üzrə nəzər saldıqda, ən çox miqrantların cəmləşdiyi ölkənin ABŞ olduğunu görmək olar. Burada dünya üzrə ümumi miqrantların 19%-i, başqa sözlə desək 51 mln nəfəri cəmlənmişdir. Sonrakı yerlərdə Almaniya (13 mln), Səudiyyə Ərəbistanı (13 mln), Rusiya Federasiyası (12 mln), Birləşmiş Krallıq (10 mln) və İtaliya (6 mln)

yer almışdır. Yaxın Şərqdə son baş verənlərlə əlaqəli olaraq Türkiyə də son dövrlər ən çox miqranta ev sahibliyi edən ölkələr sırasına daxil olmuşdur.

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Qaçqınlar üzrə Komissarlığının (United Nations High Commissioner for Refugees) apardığı statistik təhlilin nəticəsi olaraq, 2012-ci ildən bu yana Yer kürəsində olan 272 mln miqrantın 70,8 mln nəfərinin şəxsi iradəsindən asılı olmayan səbəblərdən miqrasiya etdiyi məlum olmuşdur. Əyani şəkildə bu haqda aşağıdakı şəkildə geniş məlumatlar öz əksini tapmışdır [7].

Məcburi yerdəyişməyə məruz qalan dünya əhalisi üzrə əsas göstəricilər

Şəkil 2. Daxili və xarici məcburi yerdəyişmə

Mənbə: Şəkil Birləşmiş Millətlər Təşkilatının məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən tərtib edilmişdir.

Şəkil 2-də qeyd edildiyi kimi, son vaxtlar dünyada baş verən qloballaşma mühitinin təsiri altında beynəlxalq miqrasiyanın kəmiyyəti ilbəl artır. Bu təsirlər içərisində Yaxın Şərqdəki uzunmüddətli hərbi əməliyyatların həyata keçirilməsi xüsusilə geniş yer alır. Hərbi əməliyyatlar nəticəsində dağıntılara məruz qalan ölkələrdə əhalinin yaşayışı günbəgün çətinləşərək, sosial iqtisadi həyat səviyyəsi daha da ağırlaşır. Nəticədə uzunmüddətli müharibələr əhalinin daxili və xarici miqrasiyasını daha da sürətləndirir. Bu hal ÜST rəsmiləri tərəfindən Avropa ölkələrində cinayətkarlıq vəziyyətinin, terrorizmin və qlobal xarakter daşıyan xəstəliklərin sürətlə artmasına təkan verən amil kimi qiymətləndirilir.

“Qaçqınlar və miqrantlar üçün hərəkət planı və onların AB daxilində sağlamlıqlarına nəzarət” adlı, 2016-cı il 12-15 dekabr tarixlərində Kopenhagen şəhərində keçirilən konfransda, ÜST rəsmilərinin verdiyi hesabatda bəzi xəstəliklərin birlik daxilində yayılmasının əsas səbəbi kimi xarici miqrant axını qeyd edilmişdir. Hər il külli

miqdarda HIV, hepatit, müxtəlif növlü qrip və bəzi hallarda isə MERS (Orta Şərq tənəffüs sindromu) kimi xəstəliklərə yoluxmuş, daşıyıcı insanların birlik sərhədinə daxil olmasına imkan verildiyi bildirilmiş, bu qəbildən olan yoluxucu xəstəlik daşıyıcılarının birlik daxilində yayılmasına qarşı tədbirlərin görülməsi vacibliyini qeyd edilmişdir. Təkcə 2003-cü ildə Çin ilə digər ölkələr arasında intensiv hava nəqliyyatı 32 ölkədə kəskin tənəffüs sindromunun yayılmasına səbəb olmuşdur. Bundan başqa, 2009-cu ildə yeni A qripinin H1N1 tipi (Meksika və yaxud donuz qripisi) miqrasiya edən əhali ilə birinci Meksika, sonra isə ABŞ ərazisində yayılmış və daha sonra bu qripin epidemik təzahürləri 136 ölkədə aşkar edilmişdir. ÜST həmçinin Ebola virusu xəstəliyinin də epidemik yayılmasının əsas səbəbini məhz sərhədlərarası miqrasiyada görmüşdür. Qvineya, Liberiya və Syerra Leone arasındakı dövlət sərhədlərinin şerti forma daşması üç Qərbi Afrika ölkəsi arasında ildırım sürəti ilə infeksiyanın yayılmasına səbəb olmuşdur. Bu isə istər hərbi, istərsə də siyasi amillərin, qarşıdurmaların nəticəsi kimi qiymətləndirilir. Hərbi əməliyyatlar nəticəsində məcburi yerdəyişməyə məruz qalmış 25,9 mln əhalinin (5,05 mln nəfərlik Fələstin əhalisi istisna olmaqla) təxminən 57%-i dünyanın 3 ölkəsinin - Suriya, Əfqanıstan və Cənubi Sudanın payına düşür. Son dövrlər baş verən bu hərbi əməliyyatlar fonunda Suriyadan köçən miqrantların böyük əksəriyyəti Türkiyədə məskunlaşmışdır. Bu isə hazırkı pandemiya nəzarət etmə prosesini ölkədə daha da qəlizləşdirir, faktiki yaşayış ünvanları olmayan, tibbi sığorta və bu kimi imkanlardan məhrum olan xarici ölkə miqrantlarının gələcək ölüm-qalım mübarizələrini daha da mürəkkəb hala gətirir.

Pandemiyanın dünya iqtisadiyyatına vurduğu zərərin miqdarının tez bir zamanda kompensasiya olunmayacağı məlumdur. Burada ən çox itkilərlə üzləşəcək ölkələr daha geniş diversifikasiya olunmuş iqtisadiyyata malik olan ölkələr olacaqdır. Bu da həmin ölkələrdə iqtisadiyyatın xarici bazarlarla qarşılıqlı əlaqəsinin genişliyi ilə əlaqələndirilir. Pandemiyanın təsiri əmək bazarından da yan keçməmişdir. Belə ki, Beynəlxalq Əmək Təşkilatının (İLO) hesablamalarına əsasən, bu il əmək bazarı üzərində itkilərin ümumi dəyəri 860 mlrd dollar – 3,440 trln arasında dəyişəcəkdir. Bir qrup ölkələr pandemiyanın beynəlxalq əmək bazarı üzərində təsirini azaltmaq məqsədi ilə artıq, işçilərə ya tam, ya da qismən əməkhaqlarının ödənilməsinə başlamışdır. Bu məqsədlə İngiltərə hökuməti pandemiyanın davam etdiyi müddətdə, COVID-19 pandemiyası səbəbindən işləməyən işçilərin əməkhaqlarının 80%-ni ödəmək üçün dövlət qrantları təklif etmişdir. 20 martda başlayan və icrası ilkin mərhələdə 4 ay üçün planlaşdırılan bu proqram çərçivəsində bir işçiyə ayda maksimum 2500 funt sterlinq qədərində vəsaitlərin ödənilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu cür dəstəkləyici tədbirlər digər iqtisadi nəhənglər tərəfindən də təqlid edilməkdədir. Belə ki, mart ayının 25-də ABŞ Senatı tərəfindən koronavirusdan xilas etmə paketi (Coronavirus Rescue Package) adı ilə qəbul edilən fondun dəyəri 2 trln dollardır. Bu fondun bir hissəsi

şirkətlərdə işləyən bəzi işçilərin əməkhaqlarını əhatə etsə də, digər hissəsi böhran nəticəsində işlərini itirmiş işçilərin maaşlarını ödəmək üçün istifadə ediləcəkdir. Paketdə həmçinin kiçik müəssisələrə yardım məqsədilə ilə 367 mlrd dollarlıq birdəfəlik yardımlar da yer almışdır. ABŞ-ın Əmək Nazirliyinin verdiyi məlumatda qeyd edilir ki, 28 mart tarixinə qədər işsizlik müavinəti üçün ünvanlanan müraciətlərin sayı 6,648 mln-dur. Bu rəqəm 1982-ci ildən bu yana ən pik müraciət sayı olmaqla, həmin il ilə müqaisədə 10 dəfə çoxdur. İqtisadi böhranın yaya qədər davam etməsinin ABŞ-da daha 14 mln insanın iş yerini itirəcəyinə səbəb olacağı bildirilir.

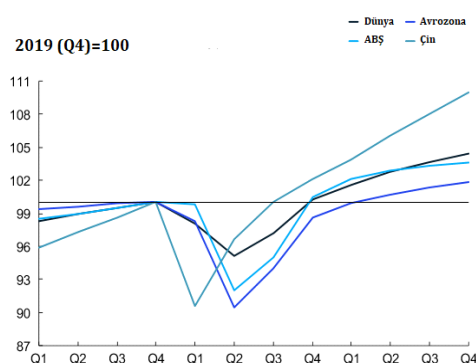
Fransa hökuməti də dəstəkləyici maliyyə paketinin həcminə görə diqqət mərkəzindədir. 13 mart 2020-ci il tarixində 45 mlrd avronu əhatə edən yardım paketi haqqında danışan Fransa dövlət başçısı Emmanuel Makron öz çıxışını: "Dövlət evində qalmalı olan insanların maddi yükünü daşıyacaq" fikri ilə tamamlayır. Böhran zamanı müvəqqəti olaraq işdən çıxarılan işçilərin, ümumtəhsil məktəblərinin müvəqqəti bağlanması səbəbi ilə evdə uşaqlarına baxan valideynlərin yer aldığı paketin həcmnin artırılması istisna edilmir. Dəstəkləyici maliyyə yardımları və subsidiyalaşdırılan əməkhaqları fonunda Danimarka və İsveç hökumətlərinin həyata keçirdiyi siyasət xüsusi ilə fərqlənir. Belə ki, Danimarkada işçilərin əməkhaqlarının 75%-ni (maksimum 2 min kron və ya təqribən ayda 2840 funt sterlinq), firmalar tərəfindən işçilərin işdən çıxarılmaması vədi verildiyi təqdirdə, dövlət tərəfindən həmin firmalara ödəniləcəyi açıqlanmışdır. Bundan başqa, İsveç hökuməti də işçi maaşlarının 90%-ni dövlət tərəfindən subsidiyalaşdırılacağını vəd etmişdir [9].

Külli miqdarda maliyyə itkilərinin üz verdiyi belə bir vaxtda, ölkələr tərəfindən hadisələr üzərində yeni iqtisadi baxış tərzinin formalaşmasına imkan yaranmışdır. Belə ki, bu qəbildən olan, gözlənilməz hadisələrə çevik reaksiya vermə imkanında olan ölkələr gələcəkdə investisiya mühiti baxımından daha cəlbedici görünür. Dünya təcrübəsi göstərir ki, qlobal xarakter daşıyan hadisələr üz verdiyi dövrlərdən ən az zərərle ayrılan ölkələr, idxaldan asılılığı az olan, yerli özünütəminatmə səviyyəsi yüksək olan, bu imkanlardan məharətlə istifadə edən ölkələr olur. Həmin ölkələr, hadisələrə çevik adaptasiya olma xüsusiyyəti ilə, problemə hakim mövqedə dayana bilir, mövcud şəraitdən yararlanaraq, onu öz daxili iqtisadi mühiti üçün əlverişli hala gətirir, buradan böyük iqtisadi itkilərlə üzləşmədən, bəzi hallarda isə iqtisadi artımla çıxmağı bacarır. Ancaq bu heç də qısamüddətli dövrdə bütün ölkələr üçün keçərli deyil. Burada güclü iqtisadiyyata malik ölkələr belə, bu cür hadisələr zamanı, iqtisadi itkilərdən sığortalınamayıb.

Amerikanın məşhur McKenzi konsaltinq şirkəti uzunmüddətli araşdırmalar nəticəsində belə qərara gəlmişdir ki, dünyanı cənginə alan COVID-19 pandemiyası, ümumilikdə dünya iqtisadiyyatında 4,9%-lik geriləməyə səbəb olacaqdır. İqtisadi geriləmənin, müvafiq olaraq Avrozonada 9,5%, Çində 3,3%, ABŞ-da isə 8% olacağı

proqnozlaşdırılır. Həmçinin burada qeyd edilir ki, iqtisadi nəhənglər arasında gerilmə halı ən az Çin iqtisadiyyatında müşahidə ediləcəkdir. Baxmayaraq ki, pandemic-yanın ilkin rübdə ən geniş yayıldığı ölkə məhz Çin Xalq Respublikası idi. Dünyanın əvvəlki iqtisadi inkişaf tempinə qayıtması isə, təxmini hesablamalara görə 2022-ci ilin üçüncü rübündə mümkün olacaqdır. Koronavirus pandemiyası XXI əsrin başlanğıcında miqyasına görə, geniş yayılmış xroniki iqtisadi gerilməyə səbəb olan qlobal problem kimi, iqtisadiyyatda zamanla hiss olunacaqdır. Qeyd edilənləri əyani şəkildə aşağıdakı şəklin köməyi ilə görmək və baş verənləri iqtisadi cəhətdən qiymətləndirmək mümkündür.

Covid-19 pandemiyasının səbəb olacağı iqtisadi fəsadların proqnozlaşdırılması (%-lə)
COVID-19 pandemiyasının iqtisadi fəsadları
(2019-2021)

Şəkil 3. Covid-19 pandemiyasının səbəb olduğu iqtisadi gerilmələr

Mənbə: Şəkil Dünya Bankının məlumatları əsasında müəlliflər tərəfindən tərtib edilmişdir.

	Real ÜDM-da dəyişmə (%-ilə) 2019 (Q4)-2020 (Q2)	ÜDM-da azalma (%-ilə) 2020	İqtisadi canlanma dövrünə qayıdış
ÇİN	-3.3%	-0.4%	Q4 – 2020
ABŞ	-8.0%	-2.4%	Q3 – 2020
DÜNYA	-4.9%	-1.5%	Q2 – 2020
AVROZONA	-9.5%	-4.4%	Q1 – 2021

Şəkil 3-ə diqqət edilərsə, göstərilən ölkə və ölkə qrupları üzrə ən çox itkinin Avrozonada daxilində yer alan ölkələr üçün gerçəkləşəcəyi məlum olur. Bu hal, karantin tədbirləri nəticəsində həmin qrupa daxil olan ölkələr arasında həyata keçirilən məhdudlaşdırıcı ticarət siyasətinin kəskinləşdirilməsi ilə əlaqələndirilir. Şəkil 3-də qeyd edildiyi kimi, koronavirus pandemiyasının mənfi iqtisadi təsirlərindən ən az zərərli Çin Xalq Respublikasının çıxacağı proqnozlaşdırılır. Çin Xalq Respublikasında iqtisadi itkilər dünya ilə müqaisədə ümumi göstəricidən aşağı olacağı qeyd edilir. Bu isə Çin iqtisadiyyatının gözlənilməz hadisələrə əvvəlki illərdən hazır edilməsi ilə əlaqələndirilir. Şəkildə qeyd edildiyi kimi, pandemiya ikinci ən çox zərər çəkmiş ölkə ABŞ olacaqdır. Bu, ölkənin daha çox sənayə məhsulları ilə ixrac əməliyyatlarında iştirak etməsi ilə əlaqəlidir.

ABŞ-ın nüfuzlu nəşri olan Vol Strit Jurnalında (Wall Street Journal) "Heç bir cəmiyyət iqtisadi sağlamlığı bahasına xalqın sağlamlığını uzun müddət qoruya bilməz" fikri ilə başlayan məqalədə koronavirus ilə mübarizə tədbirlərinin ABŞ iqtisadiyyatını çökdürəcəyi bildirilmişdir. Məqalədə bildirilir ki, hökumətin məhdudlaşdırıcı tədbirləri bir və ya iki həftədən çox davam edərsə, iş itkisi və iflas xərcləri əksər amerikalıların təsəvvür etdiklərindən artıq olacaqdır. İqtisadi fəsadlara gəldikdə isə, bu hal on milyonlarla insanın işini daimi və müvəqqəti itirməsinə səbəb olacaqdır. Bir çox böyük şirkətlər gəlirsiz bir neçə həftə keçinə bilər, lakin bu milyonlarla kiçik və orta müəssisəyə aid deyil [4, s. 24].

Xüsusilə qeyd edilməlidir ki, koronavirus epidemiyası tələb və təklif üzrə gözlənilməz şoklara gətirib çıxarır. Normal iş fəaliyyətinin pozulması istehsalın azalmasına, təklif sahəsində defisitliyin yaranmasına, istehlakçıların və müəssisələrin pul xərcləməmək tendensiyası isə tələbin azalmasına səbəb olur. Pandemiyanın yayılma sürətinin azalmasına səbəb olan təcrid və karantin tədbirləri iqtisadi fəaliyyətə daha da mənfi təsir edir. Burada əsas zərər çəkən sahələr qismində isə xidmət sahələri çıxış edir. Bundan əlavə, təchizat zəncirindən asılı olan şirkətlər daxili və ya xarici bazarda lazım olan komponentləri almaqda problemlərlə üzləşir. Məsələn, Çin Xalq Respublikası elektronika, avtomobil, maşın və avadanlıq sahələrində aralıq məhsulların əsas tədarükçüsüdür. Bu sahələrdə tədarük prosesinin pozulması artıq istehsal zəncirinin sonrakı mərhələlərində fəaliyyət göstərən şirkətlərə də təsir göstərir. Bu cür iqtisadi qırılmalar istehsal xərclərinin artmasına təsir göstərməklə, iqtisadi fəallığın itirilməsinə və məhsuldarlığın isə ciddi ölçüdə azalmasına səbəb olur [1].

Gəlirlərin aşağı düşməsi, xəstəlik qorxusu və artan qeyri-müəyyənlik insanları xərclərini azaltmağa vadar edir və tələb azalır. Şirkətlərin əməkhaqlarını ödəyə bilmədikləri belə bir vaxtda işdən çıxarılma halları qaçılmazdır. Bu təsirlər turizm və otel sahələri kimi bəzi sektorlarda xüsusilə ağır ola bilər. Bundan başqa, istehlakçıların və müəssisələrin iqtisadi vəziyyətinin pisləşməsi firmaları istehsal etdikləri məhsullar üzrə tələbin aşağı ola biləcəyini nəzərə alaraq, xərcləri və investisiyaları azaltmağa sövq edir. Bu da öz növbəsində müəssisələrin bağlanması və iş yerlərinin itirilməsi problemini daha da ağırlaşdırır.

Yuxarıda qeyd edilən iqtisadi fəsadlar daha böyük iqtisadi gücə malik olan ölkələrdə ilkin dövrlərdə irimiqyaslı itkilərə səbəb olur. Bu səbəbdən, həmin ölkələrdə yerli sahibkarların dəstəklənməsi əsas hədəf kimi götürülür. Buna misal olaraq Çin Xalq Respublikasını göstərmək olar. Çin iqtisadiyyatı dünyanın ikinci ən böyük iqtisadiyyatına malik olmaqla, itkilərin bir çoxunu, proteksionist mövqedə dayanaraq öz üzərinə götürmüşdür. Digər ölkələr də pandemiyanın iqtisadi fəsadlarını qarşılamaq və aradan qaldırmaq məqsədilə iqtisadi proqramlar hazırlayır. Himayəçilik məqsədi ilə hazırlanan proqramlar iqtisadiyyatın zərər çəkmiş bütün sahələrini əhatə etməklə,

pandemiya ilə bağlı işsiz qalmış iqtisadi fəal əhəlinin dəstəklənməsini nəzərdə tutur. Pandemiyanın mənfi iqtisadi təsirlərinin azaldılması istiqamətində ölkəmizdə qəbul edilən iqtisadi qərarlar xüsusilə tədqirəlayiq qiymətləndirilə bilər.

Qlobal pandemiya dan çıxış proqramı çərçivəsində Azərbaycan hökuməti ÜDM-in 3,1% miqdarında (2,5 mlrd manat) antiböhran proqramı hazırlamışdır. Bu göstərici Gürcüstanla müqayisədə 1,1% daha çoxdur (1 mlrd ləri). Yardım paketinin dəyəri qonşu Rusiyada ÜDM-in 0,3%-i (300 mlrd rubl) həcmində müəyyənləşdirilmişdir. Türkiyədə bu rəqəm ÜDM-in 2%-i (100 mlrd TL), Qırğızıstanda ÜDM-in 1%-i (9,4 mln dollar), Özbəkistanda ÜDM-in 1,5%-i (1 mlrd dollar), İspaniyada isə ÜDM-in 0,7%-i, başqa sözlə desək 8,9 mlrd avro təşkil etmişdir. Statistik məlumatlara nəzər edildikən məlum olur ki, öz iqtisadi potensialı nəzərə alınmaqla, digər ölkələrlə müqayisədə Azərbaycan hökumətinin ayırdığı vəsaitin ümumi həcmi kifayət qədər yüksəkdir.

Pandemiyanın mənfi təsirlərinin ölkə iqtisadiyyatına verə biləcək fəsadlarının minimuma endirilməsi məqsədilə görülmə tədbirlər içərisində ilk növbədə 304 min insanın mizdla çalışdığı 44 min sahibkara dəstək göstəriləcəyi ön plana çəkilmişdir. Ölkəmizdə 1,6 mln mizdla çalışan işçinin 915 mininin dövlət və neft sektorunda çalışdığı bizə məlumdur. Bu səbəbdən həmin qrupa daxil olan insanların əməkhaqları saxlanılmaqla müddətli məzuniyyətə göndərilməsi, onlar üçün əlavə dəstəkləyici vəsaitlərin ödənilməsi ehtiyacını aradan qaldırır. Belə olan halda, işlərini itirməyən, davamlı aylıq məvaciblərini alan vətəndaşların dövlət tərəfindən əlavə vəsaitlər hesabına müavinətlərlə təmin olunmasına ehtiyac qalmır. Geridə qalan 700 minə yaxın insanın isə 304 mini istisna olmaqla, orta aylıq əməkhaqqının (712 azn) məbləği nəzərə alınmaqla, dövlət tərəfindən ayrılan maliyyə vəsaitləri hesabına dəstəklənəcəkdir. Dəstəkləyici tədbirlər təkcə birbaşa yardımlar hesabına deyil, həm də dolaylı yolla edilməsi nəzərdə tutulur. Belə ki, orta və kiçik sahibkarlara ediləcək vergi güzəştləri onların istehsalın miqyasını cari zamanda genişləndirməyə imkan verəcək və istehsal etdikləri məhsul vahidləri üzrə qiymət artımının qarşısını alacaqdır. Dövlət həmçinin vətəndaşlara mövcud kreditlər üzrə möhlət hüququnun verilməsi məsələsini də diqqət mərkəzində saxlayır. Hazırda ölkə üzrə 15,5 mlrd kredit portfelinin əsas tərəfləri olan ev təsərrüfatlarına (7 mlrd), özəl sektora (6,1 mlrd) müəyyən müddətə kredit ödənişlərinin ödənilməsi üçün müvafiq güzəştlər tətbiq edilir. Bundan başqa, gələcəkdəki dövrdə pandemiya dan daha çox əziyyət çəkmiş nəqliyyat sektorunun da (hava nəqliyyatı, dəmiryol, metropoliten, BNA) maliyyə cəhətdən dəstəklənməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Məlumdur ki, qlobal xarakter daşıyan problemlər hadisələrə fərqli tərəfdən baxmağa imkan verir, daha yaradıcı qərarların alınmasına zərurət yaradır. Belə ki, dünya ənənəvi düşüncə tərzindən ayrılaraq hadisələr üzərində daha yaradıcı düşünməyə imkan

tapır. Cəmiyyətin hər bir inkişaf mərhələsi əksər hallarda çatışmazlıqların, problemlərin kəskin xarakter aldığı zamanlarda üzə çıxdığı məlumdur. Cəmiyyət o dövrdə fikir yaradıcılığına gedir ki, orda yol bitir və problemin həlli üçün başqa bir yolun tapılmasına, tədqiq edilməsinə ehtiyac yaranır, bu da nəticə etibarı ilə alternativ düşüncə tərzinin inkişafına zəmin yaradır. Məqalədə yer alan bütün qeyd edilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, pandemiyanın davam etdiyi və sonrakı dövrlərdə yeni iqtisadi fəaliyyət sahələrinin yaranmasına ehtiyac duyulacaq və bu proses əvvəlki dövrlərlə müqaisədə daha da sürətlənəcəkdir.

Nəticə

Qlobal xarakter daşıyan problemlərin, xəstəliklərin yayıldığı müddətdə yerli hökumətin təlaşa qapılıb verəcəyi açıqlamalar yerli istehlakçılar üzərində bəzi hallarda arzuolunmaz nəticələrə səbəb ola bilər. Bu baxımdan, verilmiş, qəbul edilmiş qərarlar haqqında insanlara məlumat verilməsinə soyuqqanlılığı itirməmək vacib məsələ hesab edilir. Əks təqdirdə yerli hökumət yüksək alıcılıq qabiliyyəti ilə üzləşə bilər, bu isə idxaldan zəruri ərzaq məhsulları üzrə asılı ölkələrdə arzuolunmaz iqtisadi nəticələrə gətirib çıxara bilər. Bu, eyni zamanda iqtisadi rəqib hesab edilən ölkələr, böyük şirkətlər tərəfindən həmin ölkənin mövcud iqtisadi imkanlarının mənimsənilməsi üçün əlverişli şəraitin yaranmasına səbəb olar. Belə halların kəskinləşməsi, zəif düşmüş ölkənin nüfuzunun itirilməsi fonunda, digər qrup ölkələr tərəfindən onun iqtisadi cəhətdən istilasına gətirib çıxara bilər. Kütləvi qarışıqlığın qarşısının alınması məqsədilə yaxşı olar ki, həmin dövrdə yerli hökumət istehsalçılar və vətəndaşlar üzərində öz himayədarlıq siyasətini artırsın.

Pandemiyaların kəskin xarakter aldığı vaxtlarda, yerli hökumət istehsalçıların mənafeyini müdafiə edərək, onlara bu dövrdə fəaliyyət imkanlarının genişləndirilməsi, istehsalın fasiləsizliyinin qorunması məqsədilə zəruri olan iqtisadi mühitin yaradılmasını təmin etməlidir. Vergi güzəştlərinin həcmi artırmaqla, yüksək tələb fonunda məhsullar üzrə əsassız qiymət artımının qarşısını almalıdır. İşsizliyin geniş vüsət aldığı bu dövrdə aztəminatlı insanların dövlət tərəfindən himayə olunmasını öz üzərinə götürməlidir. Ancaq bir çox əmtəə bazarı iştirakçılarının fəaliyyətinin dayandırılması ilə bərabər, maliyyə yardımlarının artımı gələcəkdə dövrüyyədə olan pul kütləsinin yüksəlməsinə və məhsullar üzrə qiymət artımına səbəb olacaqdır. Bu isə heç də arzuolunan hal hesab edilmir. Bu səbəbdən yaxşı olar ki, əhali qrupları müxtəlif dəstəkləyici maliyyə vəsaitləri ilə təmin edilərkən, eyni vaxtda əmtəə bazarında da qarşılıqlı şəkildə bolluq yaradılsın.

Bu dövrdə yerli hökumət əsasən zəruri olan, gündəlik istehlakda böyük paya sahib məhsulların istehsalını artırmalıdır. Belə ki, həmin dövrdə əhəlinin yığıma meyilli

olması mağazalarda zamanla dayanıqlı məhsulların asan bir şəkildə tapılmasını imkansız edəcəkdir. Yaxşı olar ki, həmin dövrlərdə bir qrup eyni və ya oxşar məhsulların istehsalı genişləndirilsin. Hətta cari dövrdə istehsal imkanları müəyyən sahə üzrə ixtisaslaşan istehsalçılar hazırkı şəraitə uyğunlaşaraq, digər vacib sahə üzrə uzun illər istehsal təcrübəsinə malik olan şirkətlərin köməyi ilə yeni sahəyə dəstək olaraq, istehsal prosesinə qoşulsunlar. Bu dövrdən səmərəli istifadə edən bir qrup ölkələr nəinki daxili istehsal hesabına öz ölkələrinin tələbatını ödəyə bilər, eyni zamanda xarici bazara da bir qrup məhsullar üzrə çoxmilyardlı satış prosesini həyata keçirə bilər (hazırda istifadəsinə böyük ehtiyac duyulan bir çox tibbi ləvazimat və avadanlıqların istehsalı da daxil olmaqla). Bu qəbildən olan məhsulların istehsalını həyata keçirməklə, istehsalçı cari zamanda öz ölkəsinin digər sahələr üzrə itirdiyi imkanları, bu sahədə əldə etmiş olduğu maliyyə vəsaitləri hesabına kompensasiya edə bilər. Belə məhsullar siyahısına heç də yüksək elmi araşdırmalar əsasında istehsal edilməsinə ehtiyac olmayan sadə tibbi ləvazimatların, cihazların istehsalı istehsalçılara yüksək iqtisadi mənfəət vəd edir. Ancaq bu da məlumdur ki, global xarakter alan problemlərə qarşı təkbaşına mübarizə aparmaq mümkün deyil. Sərhədləri bağlayaraq qapalı iqtisadi inkişafa nail olmağa, problemlə təkbaşına mübarizə aparmağa çalışan ölkələr əksər vaxtlarda hadisələrin onun iqtisadi gücünün sərhədləri xaricində olduğu və nəticələrin daha arzuolunmaz məcraya yönəldiyinin şahidi olur.

Sonda qeyd etmək lazımdır ki, nəzərə alsaq ki, dünyanın bir çox ölkələrində, həmçinin Azərbaycanda pandemiya hələ də davam edir, onun iqtisadi fəsadları da getdikcə daha kəskin xarakter ala bilər. Bu fəsadların qarşısının alınmasında dövlətin qəbul etdiyi qərarlar, həyata keçirdiyi tədbirlər kompleksi, seçdiyi dövlət siyasəti (mikro və makro səviyyədə) həlledici rol oynayır.

Ədəbiyyat

1. Ограничение негативных экономических последствий коронавируса за счет крупных адресных мер политики. Гита Гопинат. 13 март 2020;
2. Lafay G., Herzog C. Commerce international: la fin des avantages acquis. CEPIL, Economica, 1989;
3. Editorial B.K. Rethinking the Coronavirus Shutdown: Wall Street Journal (WSJ), March 19, 2020;
4. Thomas A. G. Economic Effects of the 1918 Influenza Pandemic: Washington, 2007;
5. <https://www.weforum.org/agenda/>;
6. <https://www.reuters.com/article/us-reutersmagazine-davos-flu-economy/flu-conomics-the-next-pandemic-could-trigger-global-recession-idUSBRE90K0F820130121>;
7. http://www.euro.who.int/_data/assets/pdf_file/0004/314725/66wd08e_MigrantHealthStrategyActionPlan_160424.pdf?ua=1;
8. <https://www.un.org/development/desa/en/news/population/international-migrant-stock-2019.html>.